

УДК 1:2 (477)

**Яків Сислюк
Ірина Сислюк
Вікторія Дубик**

Філософсько-релігієзнавчий зміст праці Івана Франка “Сотворення світу”

Розкрито зміст усіх розділів праці Івана Франка “Сотворення світу”. У контексті його світоглядної позиції аналізується науковий підхід до розуміння біблійного оповідання про створення світу Богом. Охарактеризовано Франкове розуміння релігії як соціально-духовного феномену; проаналізовано роздуми про співвідношення науки і релігії, міркування щодо теорії про походження людини від мавпи. Сформульовано узагальнені тези філософсько-релігійних поглядів І. Франка: поєднання ідей романтизму, позитивізму й матеріалізму, а також світоглядний раціоналізм, який намагався поєднати нові форми життя шляхом синтезу свідомого і підсвідомого.

Виходячи із загальної світоглядної позиції і духу праці “Сотворення світу”, підводиться логічний висновок про важливість використання філософської спадщини Івана Франка у сучасному релігійному житті українського народу.

Ключові слова: філософія, релігія, світогляд, створення світу, християнство, Біблія, правдива релігія, правдива релігійність, вавилоно-асірійські писемні пам'ятки, дохристиянські вірування, духовна культура, наукова істина

Yakiv Syslyuk, Iryna Syslyuk, Victoriia Dubyk Philosophical and religious content of Ivan Franko's work “Creation of the World”

The content of all sections of Ivan Franko's work “Creation of the world” is revealed in the article. In the context of his philosophical position the scientific approach to understanding the biblical story of the creation of the world by God is analyzed. Franko's understanding of religion as a social and spiritual phenomenon is characterized; the reflections on the relationship between science and religion, arguments about the theory of the origin of man from a monkey are analyzed. The general theses of Ivan Franko's philosophic-religious views are formulated: a combination of ideas of

4.1. Богословська і релігієзнавча думка

romanticism, positivism and materialism, as well as ideological rationalism, which tried to combine new styles of life through the synthesis of conscious and subconscious.

Proceeding from the general outlook of Ivan Franko and spirit of work “Creation of the world”, logical conclusion is given about the importance of using the philosophical heritage of Ivan Franko in the modern religious life of the Ukrainian people.

Keywords: philosophy, religion, worldview, creation of the world, Christianity, Bible, true religion, true religiosity, Babylonian and Assyrian written memorials, pre-Christian beliefs, spiritual culture, scientific truth

Іван Франко (1856–1916) – унікальна постать у вітчизняній культурі загалом і філософії зокрема. Він видатний поет, прозаїк, громадський діяч, публіцист, талановитий учений, доктор філософії. Філософсько-релігійні переконання Івана Франка демонструють його принципову позицію щодо релігії і релігійних вірувань. Письменник не відкидає релігійності як світогляду, а закликає до правдивої релігійності народу, вбачаючи в ній важливу морально-етичну основу його духовності. Іван Франко завжди наполягав на необхідності високоморального життя християнської родини, боротьбі з проявами аморалізму в побуті, які підривають основи людського щастя. Будучи великим популяризатором наукових знань, він добре розумів, що будь-яка наукова істина неспроможна подолати віру людини, оскільки релігія базується на світоглядних переконаннях, традиціях і ментальності народу, що не потребують жодних наукових доведень. Праця “Сотворення світу” є яскравим прикладом такої позиції І. Франка і може бути ключем до розуміння, аналізу та оцінки сучасного духовного життя українського народу. Під таким кутом зору тема нашого дослідження є актуальною як у теоретичному, так і в практичному відношеннях.

Важливість обраної проблеми полягає також у недостатній її розробці в сучасній філософсько-релігійній літературі. Тільки окремі аспекти даної теми з’ясовані у працях І. Басе та А. Каспарука [1], А. Брагінця [2], М. Возняка [3], Н. Горбача [4], І. Захари [5],

М. Климася [6], С. Капрана [7], О. Лисенка [8], Я. Мельника [9], І. Огородника та В. Огородника [10], І. Огородника та М. Русина [11], О. Семківа [12]. Зазначимо, що публікації радянського періоду про світоглядні переконання Івана Франка показують його як великого прихильника марксистської теорії, а відтак і войовничого атеїста. Тільки у період нашої незалежності Франко постає як великий учений-енциклопедист, патріот України, палкий пошанувач релігійного світогляду. Тож і ми, автори даної статті, хочемо долучитися до об'єктивного аналізу філософсько-релігійних поглядів видатного українського мислителя.

Виходячи з теоретичної, практичної та наукової актуальності даного дослідження, автори ставлять перед собою мету, проаналізувавши “Сотворення світу” Івана Франка, показати як на основі археологічних пам'яток великий український мислитель розкриває історичні джерела біблійного оповідання про створення світу, наголошуючи при цьому, що праця є виключно просвітницько-пізнавального характеру.

Щоб краще зрозуміти суть Франкового “Сотворення світу”, необхідно проаналізувати формування його філософсько-релігійних поглядів, які проходили в умовах австрійського абсолютистського режиму. Релігійність народу він ставив у пряму залежність від конкретних економічних і політичних обставин: “Чим економічні і політичні обставини тяжчі, боротьба за існування трудніша, тим... віра дужча. І навідворіть, чим більша сума політичної волі і економічного добробуту в суспільстві, тим сильніше і пряміше розвивається наука, тим більше блідне і слабне віра, релігія” [13, с. 125].

З цього приводу заслуговує на увагу рання праця І. Франка “Лукіан і його епоха”. У ній мислитель висловив своє бачення щодо походження та змісту релігійних вірувань. На його думку, релігійні переконання мають природне походження і закономірний, для усіх народів світу, історичний процес розвитку. Однак у цьому процесі відбувається втрата моральності суспільства, адже

4.1. Богословська і релігієзнавча думка

“знищення релігії і культу богів... приносить занепад моралі і жахливий крах державного ладу, коли з розпадом релігії ніхто вже не вірить в існування божого провидіння і справедливості, немовби розсипається моральна база суспільства, знищується кістяк його життя” [14, с. 14]. Звідси випливає висновок, що релігія потрібна, бо “у людей виникає необхідність вірити в існування якоїсь сили, яка карає і нагороджує, в існування щасливішого або гіршого буття, якоїсь руки, яка більш суворо, ніж доброзичливо розцінює всі людські вчинки” [14, с. 15].

Дуже показовою, з точки зору світоглядної позиції Івана Франка, є його стаття “Радикали і релігія”, у якій він дає визначення релігії як соціально-духовного феномену. “Релігією називається, – пише І. Франко, – не тільки віра в якісь надземні, вищі істоти, обдаровані вищою силою, ніж люди; не тільки віра в те, що в людях є частина тої найвищої істоти (душа) і що люди повинні своїм життям і своїми учинками наближуватися до тої істоти. До релігії належить також чуття, любов до тої вищої істоти і до інших людей, любов до добра і справедливості, а в кінці також добра воля, постанова жити й самому так, щоб наближувати себе і інших до тої вищої істоти” [15, с. 268]. У понятті релігії І. Франко, як бачимо, виділяє три складові: віра, любов і прагнення жити згідно з заповідями любові. Релігійність передбачає вчинки з вірою у вищу справедливість і любов’ю до справедливості й до інших людей. Якщо людина не живе згідно з такими переконаннями, то вона стає фарисеєм, а не “правдиво релігійним чоловіком” [15, с. 268].

Самої віри не досить, потрібні справи на її утвердження, життя згідно із справедливістю й любов’ю. Полемізуючи з опонентами радикалів, І. Франко переконує, що саме опоненти розуміють під релігійністю невігластво, забобони, заохочення до ненависті, погорди, ворожнечі й нетолерантності. Такі переконання, що сіють покору і страх, не дають справжнього релігійного виховання, не навчають помножувати добро. Радикали ж “не виступають проти головних установ церковних, проти церковних тайн і обрядів, а

тільки виступали й виступають і будуть виступати завсігди проти надуживання тих установ і обрядів до визискування, обдирання й отуманювання народу” [15, с. 270].

Іван Франко закликав не втручатися у релігійні та церковні справи, але не сторонитися від виховання народу, котрий повинен мати свої переконання, щоб сміливо й гаряче їх обстоювати і жити відповідно до них. Вчений не відокремлює ці переконання від релігійності (не фарисейської релігійності, а справжньої): “Ми, радикали, робимо те, що повинно було робити духовенство від тисячі літ, ми виховуємо народ в правдиво релігійнім, правдиво християнським дусі” [15, с. 270–271].

Поняття “правдива релігія” й “правдива релігійність” в розумінні І. Франка пов’язується не з невіглаством, забобонами чи марновірством, а зі справжнім раціоналізмом, тобто розумом і освітою. “Ми твердо переконані, що розум і просвіта не суперечні релігії й правдивій релігійності, але противно, мусять бути їх головною основою. Темний, дурний і тупий чоловік не може бути правдиво релігійним” [15, с. 271]. Для І. Франка поняття “правдива релігія” й “правдива релігійність” означає не тільки віру у вищу силу і власну причетність до цієї сили, а й любов до справедливості, доброту, толерантність і щиросердний альтруїзм.

Такі міркування І. Франка можна вважати, на нашу думку, загальною методологією у його розумінні релігії як суспільно-історичного явища.

Праця Івана Франка “Сотворення світу” носить загальнонауковий характер і цілком присвячена розгляду джерельної бази Біблії. Структурно вона складається із семи розділів та закінчення.

Іван Франко у своїй знаменитій розвідці реалізував намір “написати популярну студію про початки і джерела біблійного оповідання про сотворення світу, напечатати її в тисячах примірників й розкинути між народ, аби велику Правду про найбільшу містерію світу пізнали мільйони нашого замученого простолюддя...” [16, с. 48]. Він проаналізував результати найцікавіших досліджень учених на

4.1. Богословська і релігієзнавча думка

велику таємницю людського роду – створення світу. “Я не висав собі тут нічогісінько з пальця, – зазначав письменник, – і не жадаю ні від кого, щоб вірив мені на слово. Я подаю здобутки новішої науки, а властиво лише маленький вибір із багатого скарбу тих здобутків” [16, с. 48].

У першому розділі праці – “Боротьба віри з наукою” – Іван Франко проаналізував співвідношення науки і релігії. Український мислитель доводить, що наука не може подолати релігійну віру людини, а лише здатна зменшити її фанатичну забобонність, спонукати до неквапливих, поміркованих філософських роздумів. Зрештою І. Франко і починає свою працю такими словами: “Наші поборники правовірності, а властиво темноти та безмисности серед народу, дуже сердяться на нас, що ми силкуємося не лише освіченим верствам, але й простому народові подавати здобутки новочасної науки. Особливо не люблять ті праведники, коли згадати за Дарвіна, хоч жоден з них певно не пробував читати Дарвінових писань” [16, с. 21].

Далі І. Франко розмірковує над теорією про походження людини від мавпи і доводить, що Ч. Дарвін, будучи релігійною людиною, “зовсім не говорив ані навчав, що чоловік походить від малпи, а тільки доказував, що теперішні люди походять від якихось предків, що в будові свого тіла мали багато спільного з теперішніми малпами, або іншими словами, що теперішні люди і теперішні малпи мали колись перед мільйонами літ спільних предків” [16, с. 22–24].

Іван Франко звернув увагу на неспівпадіння між археологічними даними про еволюційний розвиток людини і біблійною концепцією створення світу за чотири тисячі років до Христа. “В Єгипті та Вавилоні за останні сто літ повикопувано та повідчитувано багато записок, будівель і взагалі слідів людського життя, навіть літописів старих царів, із яких вичислено, що на 4000 літ перед Христом у тих краях не тільки жили вже люди, але стояли укріплені міста, були держави, було вже відоме письмо, значить, ті люди мушили вже прожити там багато сот або й тисяч літ розвою” [16, с. 24].

Крім цього І. Франко розглянув неспівпадіння щодо віку життя Адама і Матусаїла та створення чоловіка і жінки, що перечить біологічним законам [16, с. 26].

Франко завершує перший розділ таким висновком: “Мойсеєві і інші гебрейські книги, хоч являються нам духовними пам’ятками шановної старовини і дуже цікавого народа, який много сот літ перед Христовим різдвом дійшов до поняття одного Бога і за віру в нього зумів твердо постояти, все таки не можуть уважатися символом божої премудрості, непомильним та обов’язковим для всіх людей і всіх часів, але були творами людей, та тому і виявляють людські хиби й помилки” [16, с. 33].

Другий розділ – “Мойсей і так звані Мойсеєві книги” – присвячений аналізу п’ятикнижжя Мойсея або Тори. Філософ довів, що вони були написані не Мойсеєм, а іншими авторами і у різний історичний час: “в самих книгах ніде не кається, буцім то їх написав Мойсей; навпаки, скрізь у них говориться про Мойсея в третій особі, як про чоловіка постороннього, а в останній книзі оповідається навіть про смерть і похорон Мойсея; значить цього вже певно не міг написати сам Мойсей” [16, с. 35-36].

Підставою для такого твердження був звід законів вавилонського царя Кгаммурабі (віднайдений археологами в 1902 р.), котрий жив за дві тисячі років до Христа. “Так звані Мойсеєві закони, – зазначав І. Франко, – взяті не раз живцем з того ж вавилонського зводу” [16, с. 38].

Окрім цього, у книгах говориться про законодавство осілого (а не кочового) народу, який займається рільництвом, садівництвом та тваринництвом і тим більше проводиться думка, що всі євреї повинні відправляти свої релігійні потреби в одному місці, тобто в Єрусалимському храмі. Виходить так, що Мойсей, перебуваючи у пустелі, проголошував закони, які не відповідали тодішнім реаліям. “Закони не могли бути писані в пустині для кочівників, – зазначає філософ, – а мусили бути зложені тоді, коли євреї вже осілися в Палестині, і що невідомі

4.1. Богословська і релігієзнавча думка

нам законодавці тільки підсунули їх під ім'я Мойсея, щоб надати їм більшої поваги” [16, с. 38].

Ще одним важливим доказом є те, що книги Мойсея написані гебрайською мовою з домішками арамейської. Такою мовою говорили євреї тоді, коли мали свою державу. “Якби їх був писав Мойсей у Синайській пустині на 1000 літ перед Христом, то такі домішки були би неможливі, бо тоді й самої арамейщини ще й на світі не було, бо ця мова виробилася аж пізніше, під вавилонським пануванням” [16, с. 42-43].

Третій розділ – “Перше біблійне оповідання про сотворення світу” – І. Франко розпочинає аналізом біблійної книги “Буття”. Передусім він вказує на чимало невідповідностей у перекладі Біблії здійсненому Кулішем, і пропонує свій власний переклад найважливіших місць. Далі мислитель зупиняється на релігійній концепції створення Богом світу за шість днів у трактуванні Кулішевого перекладу і пропонує своє бачення. Не маючи змоги у невеликій статті звернути увагу на всі застереження І. Франка, подаємо його узагальнений висновок: “Отже й тут маємо очевидно не ніяку об'яву божу, не відкриття якоїсь правди, а вислів дитячої віри недосвідченого чоловіка, який брав на віру те, що бачив очима, не пробуючи сконструювати цього іншими способами” [16, с. 62].

У четвертому розділі – “Те саме оповідання в світлі науки” – І. Франко детально аналізує першу главу книги “Буття” і ще раз наголошує, що біблійна версія творення всього суцього не відповідає науковому поясненню походження світу. Іван Франко побачив також суперечливість у концепції творення Богом людини [16, с. 68].

Загалом письменник вкотре наголошує, що книги Мойсея писалися ще до нього і різними авторами. “Ми бачимо дуже виразно, – пише Франко, – ті шви якими пізніші руки зшивали і склеювали до купи кавалочки оповідань, що первісно були складені окремо, а навіть подекуди перечили одне одному” [16, с. 69].

П'ятий розділ – “Друге біблійне оповідання про сотворення світу” – вказує на творення світу богом Ягве. Відразу зазначимо, що у першому оповіданні фігурує назва Бога – Ельгогім. Це слово означає множинне число, бо походить від назви Ель. Звідси випливає логічний висновок про те, що у першому оповіданні мова йде про політеїзм, який існував задовго до появи монотеїзму, тобто віри у бога Ягве серед єврейського народу. Аналізуючи 25 положень другого оповідання Франко звернув увагу на те, що в ньому поданий цілком інший образ створення світу. “В першій оповіданні ми бачили, – зазначив І. Франко, – що акт сотворення ділився на сім день і ночей – друге оповідання не знає того зовсім” [16, с. 74].

Шостий розділ – “Інума Іліш” – підводить читача до висновку про те, що стародавні євреї запозичили концепцію про створення світу від вавилонян та інших народів. В підтвердження цього І. Франко цитує уривки вавилонської поеми “Інума Іліш” про створення світу, написану клинописним письмом на глиняних дощечках і перекладену на українську мову. “Отже поема, – робить висновок Франко, – зложена певно на пару тисяч літ перед написанням тзв. Мойсеєвих книг...” [16, с. 97].

Сьомий розділ праці – “Жиди перейняли свої казки від вавилонян і інших сусідніх народів” – детальніше підтверджує вищенаведений висновок І. Франка. Вказавши досягнення тогочасних наук, І. Франко завершує свою працю ще одним доказом впливу старовавилонської поеми на біблійне оповідання про створення Богом світу за сім днів. “Тепер же знаємо, – пише філософ, – що старовавилонські перекази про сотворення світу були списані на сімох табличках. Що те містичне число табличок мало також свій вплив на “сім днів”... На те й звернули учені свою увагу” [16, с. 105].

Отже, підсумовуючи результати своєї наукової розвідки, І. Франко у “Закінченні” зазначає, що у світлі великих археологічних відкриттів останніх десятиліть, ми знаємо про матеріальне і духов-

4.1. Богословська і релігієзнавча думка

не життя прадавніх народів. Понад 100000 глиняних рукописних табличок, які знайшли вчені у руїнах вавилонсько-асирійських міст дали змогу реконструювати спосіб життя, звичаї, інституції, й релігійні вірування стародавніх вавилонян, асирійців, гітїтів, єгиптян, які жили шість, сім, а може і більше, тисяч років перед Христовим Різдвом [16, с. 114-115].

Принагідно зазначимо, що у своїй праці І. Франко не висловлює жодних негативістських оцінок ні християнству, ні релігії загалом. Мудрість Франкового мислення полягала у дотриманні толерантного ставлення до такого феномену людської свідомості, як релігія. Це – традиція українського філософствування. Прикладом може бути наш співвітчизник Г. Сковорода, котрий також аналізував Біблію, був її великим знавцем і любителем. Загальновідомо, що Сковорода закликав розуміти Біблію алегорично, образно. Він вчив, “не шукай у Біблії наукової істини, а розкусуєй і шукай в шкаралупах зерно вічності” [17, с. 163].

Віра і наука є справді двома невід’ємними сторонами людської свідомості, кожна з яких відіграє свою специфічну роль: одна живить людську мораль та моральне переконання, друга – її розум та пізнання [4, с. 49].

Тому Іван Франко вбачав в релігії моральну опору людства, нічим не заміниму і в часи лихоліть, і в мирну добу, а в науці – потужну силу в процесі пізнання законів природи. Проте, на його думку, найважливішим завданням науки є приносити користь людині. Щоб цього досягти, стверджував І. Франко, наука повинна поєднувати у собі знання і працю. Лише у такому союзі буде активізуватися пізнавальна діяльність людини, а відтак і реалізовуватиметься її щастя, комфорт і добробут.

І насамкінець, вважаємо за потрібне сформулювати узагальнені тези світогляду Івана Франка, щоб підкреслити енциклопедичність складу його розуму. Філософсько-релігійні погляди вченого мають свою автономність, цінність і значущість. Це був раціоналізм, який намагався поєднати нові форми життя шляхом синтезу свідомого

і підсвідомого, ідей романтизму, позитивізму й матеріалізму. У розширеному вигляді вони, на наш погляд, такі:

– вважав головним чинником суспільного поступу високорозвинуту науку і техніку. Проголошував тісний союз науки і праці як важливу умову для активізації пізнавальної діяльності людини, а відтак і досягнення нею щастя та розвитку суспільства;

– відкидав діалектичний метод в історії розвою сучасної науки. З позицій знань, логіки наукового аналізу закликав пізнавати закони й сили природи. Природа, на його думку, є поняття якнайширше, воно включає в себе всі незліченні світи, що заповнюють простір і самих людей з їх поступом, історією, релігіями. Був прихильником індуктивно-аналітичного методу в науковому пізнанні світу, людини, суспільного розвитку, виступав проти будь-якого догматизму;

– розглядав людину як вершину розвитку природи, унікальне творіння Всесвіту. Розмірковував над вічними проблемами людського буття – життя і смерті, добра і зла, складних стосунків зі світом, сумніву і неспокою, відчаю і розпачу, віри, надії та любові. Усвідомлюючи трагічність буття людини, він передчував ті фатальні катаклізми ХХ століття, які приведуть до безсилля особистості перед тотальним насильством;

– критикував марксизм загалом і марксистську доктрину про матеріалістичне розуміння історії зокрема, вважав “державний соціалізм” великим гальмом історичного процесу;

– відкидав теорію про роль видатних осіб в історичному розвитку суспільства, визнавав народ “єдиним героєм історії”, а націю – політичним, самостійним суб’єктом історичного процесу;

– належав до позитивістської орієнтації щодо тлумачення української національної ідеї. Щоб ідеал національної самосвідомості став духовною цінністю, він повинен бути не лише усвідомлений розумом, а й відчутий серцем, бо “інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не сотворить його там, а розвій матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина” [18, с. 284–285].

4.1. Богословська і релігієзнавча думка

– захищав самостійність української культури, мови, свободу і суверенність України в колі всіх вільних народів. Він закликав “витворити з величезної етнічної маси українського народу, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя” і, водночас, здатний на “присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остаятися” [19, с. 404]. Також важливо, щоб представники цього “культурного організму” навчилися “чути себе українцями”, єдиною органічною нацією, “без офіціальних кордонів” [19, с. 405];

– оцінював релігію як складне суспільно-історичне явище, яке є важливим моральним чинником “особистого переконання”, невід’ємним атрибутом духовної культури українського народу, стабілізуючим фактором суспільного розвитку.

1. Басе І. І., Каспарук А. А. Іван Франко. Київ: Наукова думка, 1983. 258 с.

2. Брагінець А. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. 410 с.

3. Возняк М. Нариси про світогляд Івана Франка. Львів: Видавництво Львівського університету, 1955. 196 с.

4. Горбач Н. Я. Філософські переконання Івана Франка. Львів: Каменярь, 2006. 112 с.

5. Захара І. Позитивізм у соціальній філософії Івана Франка // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. Львів: Світ, 1988. С. 180–185.

6. Климаць М. Світогляд Івана Франка. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. 349 с.

7. Капран С. Іван Франко про релігію // Українське літературознавство: зб. наук. пр. Львів: ЛНУ, 2006. Вип. 68. С. 21–26.

8. Лисенко О. Соціальні погляди Івана Франка. Київ: Либідь, 1958. 276 с.

9. Мельник Я. З останнього десятиліття Івана Франка. Львів: Вид-во Львівського університету, 1999. 207 с.

10. Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: навч. посіб. Київ: Вища школа, Т-во “Знання”, КОО, 1999. С. 409–416.

11. Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах. Київ: Либідь, 1997. С. 279–284.

12. Семків О. Іван Франко: немарксистські погляди. Львів: Вид-во Львівського університету, 1990. 110 с.

13. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 45: Філософські праці. С. 76–139.

14. Франко І. Лукіан і його епоха // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 45: Філософські праці. С. 7–23.

15. Франко І. Радикали і релігія // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 45: Філософські праці. С. 268–271.

16. Франко І. Сотворення світу. Канада, Гамільтон, Онтаріо, 1984. 118 с.

17. Сковорода Г. Діалог. Назва його – потоп зміїний // Сковорода Г. Твори: у 2 т. Київ: Обереги, 1994. Т. 2. С. 140–172.

18. Франко І. Поза межею можливого // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 45: Філософські праці. С. 276–285.

19. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжі // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 45: Філософські праці. С. 401–409.